Фәридә
Мәммәдова

Азәрбајчанын (Албанијанын) сијаси тарихи вә тарихи ҹоғрафијасы

Azərbaycan
Səhiyyə İnstitutu
KİTABXANASI

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRIYYATI
Bakı—1993

ББК 9 (М) 1 (Аз)
М 52

Тәрчүмә едәнләр:
Рафиг Савалан, Әһмәд Әскәр

Елми редактору *Зија Бүнјадов*
Редактору *Тофиг Бабајев*
Рәссамы *Талеһ Мәликов*

© Азәрнәшр, 1993

Валидејнләрим—
Атам Чәфәрағанын вә анам Сара ханымын
әзиз хатирәсинә итһаф едирәм.

ӨН СӨЗ

Гафгаз Албанијасынын тарихини бәрпа етмәдән Гафгазын, еләчә дә бүтөвлүкдә Јахын Шәргин гәдим вә илкин орта әсрләр тарихини тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Гафгаз Албанијасы гәдим мәдәнијјәти вә дөвләти олан өлкәдир. Албанија һәм чоғрафи, һәм дә сијаси анлајыш иди. Албанија дөвләтинин мөвчуд олдуғу дөвр һәм Шимали Азәрбајчанын, Гафгазын, Јахын Шәргин тарихиндә мүһүм мәрһәләдир, чүнки Албанија дүнјанын ән гәдим дөвләтләриндән, албанлар исә тарихи Шимали Азәрбајчанын вә Гафгаз рекиотунун антик вә еркән орта әсрләр мәдәнијјәтинин әсас јарадычыларындан биридирләр. Монографијада гаршыја гојулан проблемләрин өјрәнилмәсинин актуаллығы мәһз бундадыр.

Ермәнистанын вә Күрчүстанын тарихинин өјрәнилмәси чохдан бәри формалашмыш ермәнишүнаслыг вә күрчүшүнаслыг ән'әнәләри фонунда албаншүнаслыг лап бу јахынларадәк чох кери галырды. Бир тәрәфдән дә албан мәнбәләринин албан дилиндә горунуб сахланмамасы учбатындан албан тарихи башлыча олараг ермәни вә күрчү алимләри тәрәфиндән тәдгиг едилирди. Ермәни ән'әнәләринә көрә Албанија «Бөјүк Ермәнистанын» ајрылмаз һиссәси кими верилир, «Шәрги Ермәнистан» адландырылыр, албанлар исә етник, мәдәнијјәт вә конфессионал (дини) бахымдан ермәни сајылырдылар.

Сон илләрдә, нәһајәт, Азәрбајчан алимләри дә Албанија тарихинин тәдгиги илә мәшғул олмаға башламыш вә һаглы олараг албанларын Азәрбајчан халгынын сој көкләриндән бири, бөјүк мәдәни ирсә малик Албанијанын исә тарихи

Азәрбајчанын әчдады олдуғуну тәсдиг едирләр. Көркәмли гафгазшүнас тарихчи Ј. И. Крупнов јазырды: «Албанија тарихинин өјрәнилмәси ишиндә һеч бир гадаған, мәһдудијјәт вә мәчбуријјәт олмамалыдыр. Албанија тарихини мүхтәлиф өлкәләрин алимләри өјрәнирләр. Лакин бир шеј дә мә'лумдур: Гафгаз Албанијасынын талеји илә һамыдан чох азәрбајчанлылар мәшғул олмалыдырлар. Бу саһәдә онлар дүнја елми гаршысында мәс'улијјәт дашыјырлар, дүнја елминә борчлудурлар».

Беләликлә, албаншүнаслығын әсл саһибләри мејдана чыхмышлар.

Тәгдим олунан әсәрин әсас мәгсәди е. ә. III әсрдән башламыш ерамызын VIII јүзиллијинәдәк бөјүк бир дөврдә Албанијанын тарихи вә мәдәнијјәти илә бағлы проблемләри өјрәниб тәдгиг етмәкдир. Бунлар тарихи чоғрафија, сијаси гурулуш, сијаси тарих, идеолокија, мәдәнијјәт (әдәбијјат) проблемләридир. Монографијанын мәгсәди албан дөвләтинин мејдана кәлмәси вә инкишафынын мүһүм анларыны бәрпа етмәк, онун һансы әсрә гәдәр јашадығыны мүәјјәнләшдирмәк, габагчыл ичтимаи гурулуша (еркән формалашмыш феодал мүнасибәтләрә) малик олан бу дөвләтин сүгутунун вә албан етносунун јер үзүндән јох олмасынын сәбәбләрини ашкара чыхармагдыр.

Антик вә еркән орта әсрләрә аид мүхтәлиф дилләрдә олан јазылы мәнбәләрдә Албанија барәдә мә'луматлар сон дәрәчә касаддыр, тәсадүфидир, зиддијјәтли вә мүбаһисәлидир, һәмчинин биртәрәфли вә гәрәзлидир. Һәмин мәнбәләрдән сечмә јолу илә, адда-будда истифадә олунмасынын (керчәкликдән тәчрид олунмуш шәкилдә) тәдгигат ишләринин нәтичәләринә вурдуғу зијаны да гејд етмәмәк олмаз: бу үсул тәдгигатчыларын чыхардыглары нәтичәләрин, ирәли сүрдүкләри мүлаһизәләрин инандырычылығына хәләл јетирирди.

Мәнбәләрдәки мә'луматларын интерпретасијасы илә әлагәдар олан чәтинликләрдән савајы, гаршыја тәдгигат үсулу илә бағлы башга бир чәтинлик дә чыхыр. Јазылы мәнбәләрлә иш принсипләринин әсаслары мә'лум олса да, мәнбәләрә мүнасибәт субјектив олараг галыр. Монографија

үзәриндә иш просесиндә мән ашағыдакы принсипләрә әсасланан тәдгигат үсулуму ишләјиб һазырладым: 1. Мәнбәнин мә'луматларындан истифадә едәркән, һәмин мәнбәләрин мејдана кәлдији дөвр вә мүәллифин гаршыја гојдуғу мәгсәд мүтләг арашдырылмалы, онун характери ајдынлашдырылдытдан сонра мәнбәдәки мә'луматларын нә дәрәчәдә мө'тәбәр олдуғу мүәјјән едилмәлидир; 2. Мәнбәнин тәсвир етдији дөврүн тарихи керчәкликләри тәдгиг вә мүгајисә олунмалы, синхрон албан, ермәни вә күрчү мәнбәләриндә тәсвир олунан керчәкликләр тутушдурулмалыдыр; 3. Мүхтәлиф дөврләрдә вә мүхтәлиф дилләрдә јазылмыш антик, еләчә дә әрәб вә фарс мәнбәләри илә мүгајисәдә јерли мәнбәләрә—албан, ермәни вә күрчү мәнбәләринә үстүнлүк верилмәлидир; 4. Әввәлләр тәдгигата чәлб олунмајан сәнәдләр, илк нөвбәдә мүгавиләләр мүтләг өјрәнилмәлидир. Бизчә, бу комплексли методун көмәјилә даһа дәгиг вә әсаслы нәтичәләр чыхармаг мүмкүндүр. Һөрмәтли охучулара тәгдим олунан бу монографија елмдә Албанијанын сијаси тарихи, идеолокијасы (христианлыг), әдәбијјаты, тарихи чоғрафијасы үзрә кардинал проблемләрин тәдгигинә һәср олунмуш илк әсәрдир.

Апардығымыз тәдгигатларын нәтичәсиндә Албанијанын сијаси статусуну мүәјјәнләшдирмәк, мәмләкәтдә шаһ үсулидарәсинин арасыкәсилмәзлијини, онун һөкмдарларынын варислик јолу илә тахта чыхмасыны изләмәк, албан шаһлары сүлаләләринин көкләрини ашкара чыхармаг, өлкәнин әрази һүдудларыны, сијаси-инзибати әрази ваһидләринин сәрһәдләрини бәрпа етмәк, Албанијада јашајан етник груплары өјрәнмәк мүмкүн олмушдур. Һәмчинин Албанијанын тарихи чоғрафијасы үзрә алты хәритә јаратмыш, албан тарихи-әдәби ән'әнәләрини бәрпа етмиш вә бу ән'әнәләрин јох олмасы сәбәбләрини ашкара чыхармыш, өлкәдә христианлығын јајылмасы вә онун дөвләтدининә чеврилмәси просесини изләмиш, албан христианлығынын көкләрини арашдырмыш, албан патриархлығынын јаранмасы тарихини ишыгландырмыш, онун мүстәгиллијинин сәбәбләрини мүәјјәнләшдирмиш вә албанларын бир етнос кими тарихдән силинмәсинин башлыча сәбәбләрини көстәрмишәм.

Бу монографија Албанија дөвләтинин, албан чәмијјәтинин вә мәдәнијјәтинин христиан Загафгазијасынын дикәр халглары арасында өзүнә лајигли јер тутдуғуну, һабелә албаншүнаслығын ермәнишүнаслыгдан вә күрчүшүнаслыгдан ајры бир фәнн, тарих елминин мүстәгил бир саһәси олдуғуну сүбут етмәк јолунда көстәрилән бир чәһддир.

Әлбәттә, тәгдим олунан монографијанын гүсурсуз, там мүкәммәл бир әсәр олдуғуну сөјләмәк фикриндә дејиләм вә тәбии ки, гаршыја гојулан проблемләрин бә'зиләри һәртәрәфли тәдгиг олунмајыб, бәлкә дә бир сыра нәтичә вә мүлаһизәләр инандырычы дејил. Һөрмәтли һәмкарларымдан вә охучулардан хаһиш едирәм ки, бу барәдә, үмумијјәтлә, монографија һаггында рә'ј вә тәклифләрини көндәрсинләр. Мәнә мәктуб көндәрәчәк һәмкарларыма вә охучулара габагчадан тәшәккүр едирәм.

Бу әсәрин чап олунмасына билаваситә көмәк көстәрмиш адамларын һамысына миннәтдарам. Дил вә үслуб бахымындан чох ағыр олан белә бир әсәрин тәрчүмәси кими чәтин бир ишин өһдәсиндән уғурла кәлмиш мүтәрчимләр Рафиг Савалана вә Әһмәд Әскәрә сәмими миннәтдарлығымы билдирирәм.

I ФӘСИЛ

МӘНБӘЛӘР ВӘ ТАРИХШҮНАСЛЫГ

§ 1. Албан мәнбәләри

Тарихи талејинин үзүдөнүклүјүндән Албанијанын јерли мәншәли јазылы абидәләри бизим дөврүмүзә гәдим ермәни дилиндә кәлиб чатмышдыр[1]. Албан әдәби ән'әнәләринин јаранмасы вә формалашмасы просесиндә апарычы рол христиан абидәләринә мәхсус иди, јә'ни гәдим Гафгаз әдәбијјаты кими, албан әдәбијјаты да христиан әдәбијјаты сајылырды.

Бизим еранын I—II јүзилликләриндә мејдана кәлән христиан әдәбијјаты јалныз IV әсрдән, јә'ни Рома империјасы вә дикәр гоншу өлкәләр бу дини гәбул едәндән сонра апарычы идеоложи гүввәјә чеврилди [316, с. 10].

Албанијада христианлыг гәбул едилмәздән вә һаким динә чеврилмәздән габаг да халгын өз јазысы олмуш [25, VI, 14-чү ф.] вә өлкәдәки мүхтәлиф дилли гәбилә вә тајфалар бир-бирилә албан дилиндә үнсијјәт сахламышлар. Сасаниләрлә рәсми јазышма фарс дилиндә апарылмышдыр. Тичарәт дили кими арами (Сурија) дилиндән истифадә олунмушдур. Лакин фарс вә арами-Сурија дилләри силкисинфи дилләр иди [282, с. 13].

Феодализмин мејдана кәлмәси әрәфәсиндә јерли дилә, јерли јазыја еһтијач артыр вә бунларын мејдана кәлмәси үчүн әлверишли шәраит јаранырды. Ермәни вә күрчү јазылары вә әдәбијјаты кими албан јазысы вә әдәбијјатынын јаранмасы да өлкәнин христианлашмасы илә бағлы иди.

Христианлыг Албанијаја Суријадан[2] вә Фәләстиндән көчмәјә башламышды. Буна көрә дә лап әввәлдән Загафгазијанын башга өлкәләриндә олдуғу кими, Албанијада да дини дил, јә'ни христиан дининә ибадәт дили Сурија вә јунан дилләри иди. Дини әдәбијјат албан дилиндә илк дәфә Сурија дилиндән тәрчүмә едилмишдир. Муса Қаланкатлынын вердији мә'луматдан ајдын олур ки, Албанија һәлә чох гәдим дөврләрдән Суријанын ајры-ајры әјаләтләри илә вә Фәләстинлә әлагә сахлајырмыш[3].

Албанија вә Загафгазијанын дикәр өлкәләриндә христианлығын рәсмән гәбул олунмасы (313—314-чү илләр) Јунаныстанын тә'сири илә бағлы олса да (маарифчи Григоринин Ермәнистанда, Нинонун Күрчүстанда, Ромадан кәлмиш јепископун Албанијада фәалијјәти), Албанијаја јунанфил тә'сири даһа сонракы дөврләрдә өзүнү көстәрмәјә башламышдыр. Сасаниләрин һакимијјәти алтында олан Иран христиан килсәсинин Загафгазија өлкәләриндә фәалијјәтинә көз јумур, Суријанын дин хадимләринә һимајәдарлыг едирди, чүнки онлар сијаси чәһәтдән Сасаниләрә садиг олдугларыны даим нүмајиш етдирирдиләр. Лакин Сасаниләр Загафгазијада дини ибадәт дили кими јунан дилиндән истифадә олунмасыны гадаған етмишдиләр [243, с. 13]. Албанијада христианлығын јајылмасынын илкин мәрһәләси суријафил мәктәби илә бағлыдыр (I—V әсрләр). Мә'лум олдуғу кими, суријалылар јунан елми вә әдәбијјатынын биличиләри вә јајычылары кими таныныр, јунан елми вә әдәбијјатына илаһијјатын саһәләриндән бири кими бахырдылар. Суријалылар гәдим јунан јазылы абидәләрини албан дилинә, чох күман, суријафил мәктәбинә аид олан ермәни нүмајәндәләри кими орижиналдан дејил, Сурија дилиндән тәрчүмә едирдиләр [283, с. 1—17].

Сонралар, әдәбијјатда јунанфил-еллин истигамәтинин инкишаф етмәјә башладығы V—VI јүзилликләрдә бу тә'сир артыг јунанларла дејил, тәдгигатчыларын фикринчә [283; 89, с. 642], монофизит-суријалыларла бағлы иди. «Белә бир факт мүһүм әһәмијјәт кәсб едир ки, Сурија әлифбасы тез вә раһат мәнимсәнилирди, сонралар бу әлифба бир гәдәр дә тәкмилләшдирилмишди» [343, с. 23]. Бүтүн бунлардан әлавә Дәчлә-Фәрат мәдәнијјәтинин Загафгазија өлкәләринә тә'сири гәдим ән'әнәләрлә бағлы иди. «Албан тарихи» Албанијанын арами вилајәтләри илә әлагәләринин гәдим изләрини горујуб сахламышдыр.

Сасаниләрин дини-сијаси тә'сиринә, ассимилјасија сијасәтинә—Албанијада зәрдүштилији јајмаг чәһдләринә, һабелә Сурија килсәсинин фәалијјәтинин гаршысыны алмаг үчүн христиан динини јерли албан дилиндә јајмаг лазым иди ки, албанларын мәдәни вә етник ән'әнәләрини горујуб сахлаја билсин.

Доғма албан дилиндә әдәбијјат вә јазы јаратмаг мәсәләси објектив тарихи зәрурәтә чеврилмишди. Албанија өзүнүн милли әдәбијјатыны јаратмаға һәм сосиал-игтисади, һәм дә сијаси бахымдан артыг һазыр иди. V јүзиллијин әввәлиндә албан јазысы—әлифбасы бәрпа едилиб тәкмилләшдирилди.[4] Јерли ән'әнәләр вә ермәни ән'әнәләри буну Мес-

рол Маштосун ады илә бағлајырлар. А. Г. Периханјан јазыр ки, «бу вә ја дикәр дилә хидмәт едән јазынын јарадылмасына јалныз һәрф јарадычылығы» кими бахмаг олмаз. Бу, һәр шејдән әввәл, һәмин дилин фонемләринин ајдынлашдырылмасыны, һәм дә дилин фонетикасы вә гурулушуну дәриндән билмәји тәләб едән бөјүк вә мүрәккәб бир просесдир. Маштос исә нә күрчү, нә дә албан дилини билирди вә буна көрә дә Корјунун дедији сөзләрә, куја Маштосун бу дилләрин сәс тәркибинә даир јерләрдә мә'лумат топламасы барәдә дедикләринә бөјүк әһәмијјәт вермәк лазым дејил...» [338, с. 126—127]. Албан чары Асуакенин вә албан патриархы Ијеремејин көмәјилә «илаһијјат китабларынын»—Библијанын, литуркија вә дикәр илаһијјат китабларынын албан дилинә тәрчүмәси иши мүвәффәгијјәтлә апарылырды [40, XVI ф; 243, с. 29—30]. Тәһсил алмыш чохлу кәнч өлкәнин мүхтәлиф јерләринә көндәрилмишди. Тәрчүмә едилән илаһијјат китаблары илә јанашы, јерли орижинал әдәбијјат—агиографик (албан мүгәддәсләри һаггында) вә дүнјәви әдәбијјат да јарадылырды.

Албан јазысынын чичәкләнмә дөврү V—VII јүзилликләр сајылыр. А. Г. Шанидзенин дили илә десәк, һәмин дөврдә «албанлар Гафгазын сијаси вә мәдәни һәјатынын бүтүн саһәләриндә күрчүләр вә ермәниләрлә бирликдә фәал иштирак едирдиләр» [400, с. 3].

Албан әдәбијјаты илкин мәрһәләдә әлверишли тарихи-мәдәни бир шәраитдә формалашырды. Бу, албан Аршакиләринин вә онлары әвәз етмиш албан Меһрәниләринин һакимијјәт башында олдуглары, Албанијанын гүдрәтли мүстәгил дөвләт кими танындығы, Албанијанын автокефал јә'ни мүстәгил килсәсинин фәалијјәт көстәрдији бир дөвр иди. Һәмин дөврдә Ермәнистан мүстәгил бир дөвләт кими ләғв едилмиш вә өлкә чанишинлијә чеврилмишди. Бизансдан вә Ирандан икитәрәфли вассал асылылығында олан Күрчүстанда да 527-чи илдә дөвләт ләғв едилмишди.

Әдәбијјатын инкишафы нәтичәсиндә мараг даирәси кенишләнирди вә бу, әдәби жанрларда өз әксини тапырды: агиографик әсәрләр, тарихи хроника жанрында јазылар мејдана кәлмишди, һүгуги сәнәдләр—килсә канонлары вә дүнјәви ганунлар јарадылырды. V—VI јүзилликләрдә әдәбијјатда еллинофил ән'әнәләри үстүнлүк газанмаға башламышды ки, бунун да сијаси сәбәбләри вар иди. Мәсәлә бурасындадыр ки, һәмин дөврдә Сасаниләрин һакимијјәти хејли мөһкәмләнмишди вә онлар Гафгазда христиан килсәсинин фәалијјәтинә дөзмүр, зәрдүштилији јајмаға чалышырдылар. Бу исә Албанијада Бизанса рәғбәт мејлләри-

нин вә әдәбиjjатына марағын артмасына сәбәб олмушду. Бизә белә көлир ки, jунанфил мәктәби Күрчүстана, һабелә гәрб һиссәси Бизансын һимаjәси алтында олан, шәрг һиссәси (Иран Ермәнистаны) исә Бизанс империjасы сәрһәдләринин билавраситә jахынлығында jерләшән Ермәнистана нисбәтән Албаниjада кениш вә дәрин jаjылмамышды.

Албаниjанын Бизансдан узаг олмасынын, онун стратежи вәзиjjәтинин, нисби мә'нада олса да, мүстәгиллиjинин нәтичәсидир ки, jунанфил мәктәбинин тә'сири бурада зәиф олуб. Буна бахмаjараг албан мүәллифи Муса Каланкатлы өз jазыларында еллинофил мәктәбинин изләрини көрмәjә имкан верән мә'луматлары сахламышдыр[5].

Еллинчиләр, еллинпәрәстләр әдәбиjjатын әһатә даирәсини кенишләндирир, она фәлсәфәjә, поетикаjа, грамматикаjа, риjазиjjата, риторикаjа даир jени-jени биликләр әлавә едирдиләр [89, с. 642]. Загафгазиjанын дикәр өлкәләринин әдәбиjjатында олдуғу кими, албан әдәбиjjатында да «үч истигамәти, бир-биринин ардынча кәлән үч епоханы: Суриjа тәһсилинин там һаким олдуғу миссионер епохасыны, jунан тә'сиринин даһа күчлү олдуғу фәлсәфи-схоластик вә нәһаjәт, руһән jерли олан мәктәб вә ән'әнәләрин епохасыны» [284, с. 228] көстәрмәк олар.

Jерли албан ән'әнәсинә аид әсәрләрдән бизим дөврүмүзә гәдәр кәлиб чыхмыш ашағыдакы тарихи мәнбәләри көстәрмәк олар: Муса Каланкатлынын «Албан тарихи», Мхитар Гошун «Албан хроникасы», «Кәнчәли Хосровун әзаблы һәjаты»; Киракос Кәнчәлинин «Тарих» әсәрләри, һабелә албан һүгуг мәчәлләләри—килсә канонлары (V әср Агуен килсә мәчлиси канонлары вә 705-чи ил Партав (Бәрдә) килсә мәчлисинин канонлары, еләчә дә албан каталикосу Симеонун адыjла бағлы канонлар) вә дүнjәви ганунлар (Мхитар Гошун «Гануннамә»си).

Муса Каланкатлынын jухарыда ады чәкилән әсәри албанларын тарихини, I—X әсрләр Албаниjасынын вә дикәр халгларын тарихини өjрәнмәк бахымындан сон дәрәчә гиjмәтли әсәрдир. «Албан тарихи» бир чох чәһәтдән сосиал-игтисади, сиjаси, дини-идеоложи, мәдәниjjәт, тарихи чоғрафиjа, Азәрбаjчанын етнокенези проблеми бахымындан бөjүк мараг доғурур[6].

Әсәрин мүәллифинин ким олмасынын дәгигләшдирилмәси проблеми һәлә һәлл едилмәмишдир. Әсәрин өзүндә мүәллифин ады, тәхәллүсү көстәрилмәсә дә, онун ики Моисеjин (Мусанын)—Муса Каланкатлынын вә Муса Дасхоранлынын ады илә бағлаjырлар, өзү дә бу һагда даһа сонракы дөврләрдә jазылмыш албан мәнбәләриндә мә'лумат вери-

лир. «Албан тарихи» гәдим ермәни тарихшүнаслығында VIII јүзилликдән мә'лумдур. Лакин бу мәнбә мүәллифинин адыны хатырладан илк тарихчи Мхитар Гошдур (XII—XIII әсрләр). О јазыр ки, «Албан тарихи»нин мүәллифи Муса Дасхоранлыдыр. Мхитар Гошун шакирди Ванакан мәсәләни бир гәдәр дә дәгигләшдирир: «Албан тарихчиси кимдир?» — Вә өзү дә чаваб верир ки, әсәрин мүәллифи «Дасхоран кәндиндән олан Мусадыр». Белә бир мәсәләјә дә диггәт јетирмәк лазымдыр ки, мүасир ермәни тәдгигатчыларындан фәргли олараг, XII—XIII әсрләрин тәдгигатчылары Муса Каланкатлынын миллијјәтчә албан олдуғуна һеч бир шүбһә етмәмишләр. «Албан тарихи»нин Муса Каланкатлы тәрәфиндән јазылдығыны илк дәфә Киракос Кәнчәли вә Мхитар Ирәванлы (XIII әср) көстәрир [264, с. 32—36]. Китабын нә вахт јазылмасы мәсәләсинә кәлдикдә исә, бу һагда елмдә ики фикир мөвчуддур. Тәдгигатчыларын бир гисминин фикринчә, бу јазылы абидәнин илк ики китабы VII јүзилликдә, үчүнчү китабы исә X јүзилликдә јазылмышдыр.[7] Икинчи фикрә көрә исә «Албан тарихи»нин һәр үч китабы X јүзилликдә гәләмә алынмышдыр [264, с. 38 — 39].

Мүәллифин хроноложи системини тәһлил етдикдән, һабелә онун дилини, үслубуну, әдәби фәндләрини өјрәндикдән сонра биз бу јазылы абидәнин мејданакәлмә тарихиндә бә'зи тәсһиһләр апармышыг.

Бизим фикримизчә, әсәрдә тарихгојма хроноложи тәсбитетмә методу илә апарылмышдыр: 1. Иран вә Бизанс чарларынын һакимијјәт башында олдуглары илләрә көрә. Бу, әсасән, харичи сијаси һадисәләрлә бағлы мәсәләләрдә тәтбиг едилмишдир; 2. Әсасән, илк ики китаб үчүн характерик олан синхронлашдырмаја көрә. Тарихгојмада тәтбиг олунан бу үсулдан мүәллиф Албанијанын дахили һәјаты илә бағлы һадисәләрдән сөһбәт ачанда истифадә едир; 3. Бөјүк албан кнјазы Чаванширин һакимијјәт башында олдуғу илләрә көрә тарихгојма үсулу. Бурада һәмин илләр Иран вә Бизанс чарлары хәттилә, әрәб һөкмранлығы илләри илә паралел гејд едилир вә онларла синхронлашдырылыр. Бу үсул јалныз икинчи китабда тәтбиг олунур; 4. Јалныз үчүнчү китабын бир нечә фәслиндә истифадә олунан албан католикосларынын һакимијјәти илләринә әсасланан үсул; 5. Јалныз ермәни тарихинә әсасланан үсулдур ки, бу да анчаг үчүнчү китабын бир нечә фәслиндә тәтбиг олунуб. Тарихгојмада бу үсулларын тәтбиги мүәјјән ардычыллығa әсасланыр. «Албан тарихи»нин хроноложи системини дәриндән өјрәндикдән сонра биз белә бир нәтичәјә кәл-

дик ки, әввәлинчи китабын һамысыны вә икинчи китабын илк фәсилләрини (I—VIII фәсилләри) VIII јүзилликдә јашамыш биринчи мүәллиф јазмышдыр.

Икинчи китабын 9—52-чи фәсилләри, һабелә үчүнчү китабын бир нечә фәсли (3—7, 9—13-чү фәсилләр) билаваситә һәмин мүәллифин гәләминдән чыхмышдыр. Үчүнчү китабын 1—2, 15—21, бир дә 23-чү фәсилләринин X—XI јүзилликләрдә јашамыш тамамилә башга мүәллиф тәрәфиндән јазылдығы һеч бир шүбһә доғурмур.

Мә'лум олдуғу кими, һәр бир абидә мәнсуб олдуғу сијаси епоханын бир нөв ин'икасыдыр. Буна көрә дә һәр бир тәдгигатчы үчүн башлыча вәзифәләрдән бири өјрәндији мәнбәјин мејдана кәлмәси вахты илә јанашы, онун нә мәгсәдлә јарандығыны ајдынлашдырмагдыр. Муса Каланкатлы Меһранилләр сүлаләсиндән олан бөјүк албан кнјазы Чаваншир мүасири олмушдур. Демәк олар ки, бүтүн тәдгигатчыларын фикринчә, Чаваншир һакимијјәт башында олдуғу илләр Албанијанын һәм сијаси, һәм дә мәдәнијјәт саһәсиндә чичәкләнмә илләри сајылыр.

Ики бөјүк империјанын—Сасанилләр Ираны вә Бизансын, һабелә көчәри һунларын (хәзәрләрин), даһа сонра исә әрәбләрин Албанијаны ишғал едиб өз әјаләтләриндән биринә чевирмәјә чалышдыглары бир шәраитдә Чаваншир өзүнүн һәрби истеʼдады, мүдрик вә чевик сијасәти сајәсиндә Албанијаны гәдим сәрһәдләри һүдудунда—чәнубда Араз чајы, шималда исә Дәрбәнд — Чол бәрпа едиб бирләшдирмиш, албан килсәсинин автокефаллығыны сахламагла, мүстәгил дахили вә харичи сијасәт јеридән дөвләт башчысы олмушдур. Тамамилә ајдындыр ки, өз һакимијјәтинин ин'икасы олан јазылы абидәнин сифаришчиси дә Чаваншир өзүдүр. Муса Каланкатлынын «Албан тарихи» әсәринин мејдана кәлмәси сәбәбләриндән бири будур. Үчтәрәфли сијаси тәзјигә мә'руз галан албан халгыны өз дөвләтинин истиглалијјәти вә мүстәгиллијини, мәдәни-идеоложи өзүнәмәхсуслуғуну горујуб сахламаға сәфәрбәрлијә алмаг үчүн нәинки мүәллифин јашадығы дөврдә, јә'ни Чаваншир һакимијјәт башында олдуғу илләрдә, һәм дә библија дөврүндән, сонра исә јени еранын биринчи әсриндән та једдинчи јүзиллијә гәдәрки бир дөврдә баш верән һадисәләри әһатә едән фундаментал бир тарихи әсәрин јарадылмасы зәрури иди.

Беләликлә, «Албан тарихи» мүәллифинин мәгсәди—Албанија дөвләтинин, албан чарлығынын мејдана кәлмәси вә инкишафы тарихини, онун етносу, әразиси, сијаси вә мә'нәви һәјатынын, онун чарлары—албан Аршакиләри вә бөјүк

кнјазлар Меһраниләрин (Чаваншир) һакимијјәтдә олдуғу илләрин тарихини јаратмаг—чар һакимијјәтинин варислијини вә арасыкәсилмәзлијини, апостол-патриарх мәншәли автокефал албан килсәсинин јаранма тарихини көстәрмәкдир.

Беләликлә, бу јазылы абидәдә Албанија дөвләтинин вә албан килсәсинин мүстәгиллији тәрәннүм едилмишдир.

«Албан тарихи»нин мәзмуну. Хроноложи бахымдан әсәр библија дөврүндән башланыб 999-чу илә гәдәрки һадисәләри әһатә едәјир. Гурулуш бахымындан үч һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссә библија тарихиндән башланыр. Албанларын мәншәји Иафәт нәсли илә, өзү дә һәмин нәслин ерманиләрин мәнсуб олдуғу будағы илә јох, башга будағы илә бағланыр, көстәрилир ки, албанлар өз јазысы олан 15 халгдан бирисидир. Өлкәнин тарихи чоғрафијасы Албанија әразисинин чоғрафи тәсвири, тәбии сәрвәтләри, өлкәнин һүдудларынын дәгиг тәсвири илә тәгдим олунур. Дөрдүнчү фәсилдә Албанијанын реал тарихинин тәсвири башланыр. Әсәрдә көстәрилир ки, өлкәнин илк шаһы јерли Аран һөкмдары олмушдур, сонра исә Аршакиләр сүлаләсиндән олан чарларын сијаһысы верилир. Чарлардан Урнајрын, Асуакенин, II Ваченин вә Мө'мин III Вачаганын һакимијјәт башында олдуглары илләрдән реал сөһбәт ачылыр. Әсәрин биринчи һиссәси (китабы) V јүзилликдә һунларын Албанијаја басгынынын тәсвири илә баша чатыр.

Икинчи китаб 552-чи илдән башланыб 703—711-чи илләрдәки һадисәләрин тәсвири илә гуртарыр. Бу китабда бөјүк кнјаз Чаванширин башчылығы алтында албан гошунларынын да иштирак етдикләри Иран—Бизанс вә Иран — әрәб мүһарибәләри тәсвир едилмишдир.

Китабда албан аршакиләринин сүгутундан сонра Албанијада һакимијјәт башына кәлмиш Меһраниләр сүлаләсинин тарихи дә верилмишдир. Меһраниләрдән Чаванширин вә Вараз-Трдатын һакимијјәт илләри дә бу китабда өз әксини тапмыш, хәзәрләрин өлкәни ишғал етдикләри дөврдә албан католикосу Виронун һәјаты тәсвир едилмишдир.

Үчүнчү китаб (һиссә) әрәбләрин тарих мејданына дахил олмасына һәср олунмушдур. Бурада Мәһәммәд пејғәмбәрин зүһурунун гысача тарихи верилир, әрәбләрин 698—877-чи илләрдә Албанијаја, Ерманистана, Иберијаја һүчумларындан сөһбәт ачылыр. Өлкәнин дахили һәјаты илә бағлы һадисәләрдән бу китабда Вараз-Трдатын һакимијјәт башында олдуғу сон илләр, 705-чи илин килсә һәјаты, албан католикосу Нерсес Бакурун халкидончулуг фәалијјәти, албан килсә мәчлиси (албан католикосу Симеонун канон-

лары) өз әксини тапмышдыр. Бурада русларын 944-чү илдә өлкәјә басгыны да тәсвир олунмушдур. Китаб албан һөкмдарларынын вә католикосларынын сијаһысы илә гуртарыр.

«Албан тарихи»ндә ашағыдакы мәнбәләрдән истифадә олунмушдур. 1. Халг рәвајәтләри вә һекајәләри; 2. Монастырлар вә гәсрләрин архивләриндә сахланмыш руһани вә күбар шәхсләрин бир-биринә көндәрдикләри епистолјар жанрда јазылмыш материаллар; 3. Мүәллифин өзүнүн вә шаһидләрин мүасирләринин мә'луматлары [374, с. 15—16].

К. В. Треверин көстәрдији мәнбәләрә ашағыдакылары да әлавә етмәк олар: 4. Албан агиографик әдәбијјаты (албан мүгәддәсләринин һәјаты вә әзаблары); 5. Албан хроникалары (албан католикосу Виронун хроникасы); 6. Албан килсә канонлары (V әсрә аид Агуен канонлары вә 705-чи илдә албан католикосу Симеона мәхсус канонлар); 7. Албан шаири Дәвдәјин Чаванширин өлүмүнә һәср етдији ағы (мәрсијә); 8. Албанлара мәхсус олмајан, башга дилләрдә јазылмыш мәнбәләр Ромалы Ипполитин (III әср) хроникасы, V—VII әсрләрдә јашамыш ермәни мүәллифләринин әсәрләри вә с.

«Албан тарихи»нин сонрадан редактә олунмасына бахмајараг, бүтөвлүкдә китабын үслуб характери, бурадакы мә'луматларын долғунлуғу, мүәллифин мараг даирәсинин кенишлији, дәгиг ишләнмиш хроноложи систем вә бу системә әсасланан дахили вә харичи сијасәтлә бағлы һадисәләрин дүзкүн тарихи, мүәллифин вердији мә'луматларын објективлији адамда белә бир фикир ојадыр ки, артыг о вахт Албанијада тарихи әсәрләр јазылмасы саһәсиндә мүәјјән ән'әнә вә тәчрүбә вармыш.

(Бу јазылы абидәнин әлјазмасы һаггында гејдләри, мәтнин тәһлили, әлјазманын археографик тәсвири ади охучу үчүн чәтин вә марагсыз олдуғуна көрә китабын Азәрбајчан дилиндә нәшриндән чыхармышам—мүәллиф).

«Албан тарихи» сијаһыларынын колофону. Орта әср әлјазмаларынын хүсусијјәтләриндән бири онлара колофонларын әлавә олунмасы, јә'ни китабларын үзүнү көчүрән шәхсин, сифаришчинин адларынын, һабелә көчүрүлмә дөврү вә о дөврдә баш верән һадисәләр һаггында мә'луматларын јазылмасыдыр. Колофонларын јазылмасынын хүсуси канонлары мөвчуддур Әлјазманын, онун ајры-ајры бөлмәләринин дәгиг јазылма тарихи, һабелә о дөврүн бир чох тарихи һадисәләринин өјрәнилмәсинә көмәк едән дикәр мә'луматларын әкс етдирилдији сәнәдли мәнбә демәкдир. «Албан тарихи»нин тәдгиги сүбут едир ки, колофонларын үзә чы-

харылыб нәшр едилмәси вачибдир. Өзү дә тәкчә албан тарихинин өјрәнилмәси үчүн јох, һәм дә она көрә ки, бә'зи тәдгигатчылар онлары дүзкүн баша дүшмүр вә јанлыш шәрһ едирләр. Мәсәлән, колофонларын бириндә Адриан адлы хәттатын адына раст кәлән З. И. Јамполски белә гәрара кәлир ки, үмумијјәтлә, бүтүн «Албан тарихи»нин мүәллифи одур [413, с. 149—159]. Ону да дејәк ки, бу рә'ј бирдәфәлик олараг рәдд едилмәлидир, чүнки әсәрин мүәллифинин ашкара чыхарылмасыны чәтинләшдирир.

Колофон өзү сүбут едир ки, Адриан садәчә олараг хәттатдыр вә о, һазыр мәтнин үзүнү көчүрмәкдән башга һеч бир иш көрмәмишдир: «Мән, Адриан, бу сөзләри јазырам. Сиз охучулардан хаһиш едирәм ки, бу күнаһкар бәндәнизи јад един, патриарх Аббасы да хатырлајын ки, онун дөврүндә өлкәмизин үзәринә зија гонду, онунла бирликдә Вехеки дә унутмајын, онлара чатдырмаг истәјирәм ки, Аллаһ да онлары унутмајачаг вә бөјүк мәрһәмәтини әсиркәмәјәчәк. Бизи хатырламағынызын әвәзиндә Иса сизин дә әчринизи верәчәк, мәсләкдашы кими гәбул едәчәк. Амин» (Каланкатуклу II, 6).[8]

Һәр ики груп әлјазманын, һабелә о дөврүн керчәкликләринин тәдгигинин индики вәзијјәти белә бир гәнаәтә кәлмәјә имкан верир ки, әлјазмаларын II групу орижинала даһа јахындыр, чүнки онлар тәдгигатчыларын диггәтини чәлб етмәмиш, дәјишикликләрә мә'руз галмамыш вә буна көрә дә албан редаксијасынын изләрини сахламышдыр.

Тарихи әһәмијјәтинә көрә Загафгазија мәнбәләри арасында «Албан өлкәсинин тарихи»нә бәрабәр икинчи бир әсәр тапмаг гејри-мүмкүндүр», — гафгазшүнас алим А. П. Новоселтсев абидәјә белә гијмәт верир. Бу, «һәр шејдән әввәл азәрбајчанлыларын әчдадларынын вә Дағлыг Гарабағда јашајан ермәни әһалисинин тарихи һаггында гијмәтли мә'лумат мәнбәјидир. Китабда һәм дә хәзәрләр һаггында әвәзсиз мә'луматлар, Күрчүстан тарихи барәдә мараглы фактлар... Иран һаггында материаллар вар» [321, с. 186].

Мхитар Гошун әсәрләри дә јерли албан тарихшүнаслығынын абидәләринә аиддир. Албанија мәдәнијјәтинин көркәмли нүмајәндәләриндән сајылан Мхитар Гош күлли мигдарда притчаларын, тәмсилләрин, мәшһур «Гануннамә»нин «Албан хроникасы»нын вә јеканә агиографик әсәрин— «Кәнчәли Хосровун шәһид олмасы» китабынын мүәллифидир. Кәнчә (Ганзак) шәһәриндә доғулмуш, өз доғма шәһәрини «шәһәрләрин анасы», «метрополја» [324, с. 214] адландырмыш Гош тәхәллүслү мәшһур һүгугшүнас Мхитар тәһ-

силини әввәлчә вардапет Тавушлу Јовһаннесдән алмыш, сонра исә Киликијада охумушдур [54, с. 6—7].

Мхитар Гош бөјүк нүфуза малик олмуш, еһкамчылыг, килсә мәрасимләри мәсәләләриндә, еләчә дә килсә ганунгајдалары, монастыр низамнамәси мәсәләләриндә онун рә'ји һәлледичи сајылырды [324, с. 212]. Гош Албанија вә Ермәнистан маарифчилијинин мө'тәбәр очағы сајылан Нор Гетик монастырынын вә монастыр мәктәбинин јарадычысыдыр. Нор Гетики һәтта Гошавәнк (Гошун монастыры) да адландырырлар.

Вардан Аревелтси (Шәргли) вә Ванакан Вардапет Мхитар Гошун танынмыш шакирдләри олмушлар. Һазырда Мхитар Гош барәдә әлимиздә олан мә'луматларын әксәријјәтини Ванаканын јетирмәси, Гошу өзүнүн «мә'нәви бабасы» адландыран Кәнчәли Киракос јазыб гојмушдур [54, с. 7].

Мхитар Гош Кәнчәдән Хачына көчмүш вә Гетик монастырында мәскән салмыш, 1131-чи ил зәлзәләси монастыры дағыдана гәдәр бурада галмышдыр. Сонра Хачын кнјазы Вахтангын вә онун јахын адамларынын көмәјилә Мхитар Гош Нор Гетик (Јени Гетик) монастырыны јаратмыш вә өмрүнүн сонуна—1213-чү илә гәдәр бурада јашамышдыр [54, с. 7]. Мүәллифин (Мхитар Гошун) фикринчә, Дасхуранси-Каланкатлынын јаздығы тарихин давамы олан «Албан хроникасы»[9] 1130—1162-чи илләрдә, Сәлчугларын һакимијјәти дөврүндә Албанијада баш-вермиш һадисәләри әкс етдирир [54, с. 5—7]. «Лакин јазмаға башладығы әсәр јарымчыг галмышдыр» [54, с. 5].

Албан хроникасынын 1237 №-ли әлјазмасында белә бир сонлуг вар:

«... јаделлиләрин јох, өз һәмвәтәнләримизин чијинләримизә ағыр јүк кими дүшән тә'гибләриндән безиб бу хрониканын јазылмасыны дајандырдыг, — биз албан католикосларыны да бу сијаһыја сајмағы зәрури һесаб етдик вә лазымы шәкилдә бирләшдирсәјдик онларын ашағыдакы сијаһысыны әлдә етмиш олардыг» [54, с. 6].

Албан католикосларынын бу сијаһысы бизим үчүн чох гијмәтлидир, чүнки бурада албан килсәси јаранандан та XII әсрә гәдәр бүтүн патриархларын адлары гејд олунмушдур. Сијаһынын башлығы да мараглыдыр: «Јерусәлимдән кәлмиш баш јепископ Јелишедән сонракы албан патриархларынын сијаһысы».

Сәрлөвһә албан килсәсинин апостол башланғычына бағлы олмасыны тәсдиг едир, еләчә дә онун тәмәлини Јерусәлим шәһәринә бағлајыр.

Албан һүгуг елминин бөјүк әһәмијјәтә малик абидәләриндән сајылан Мхитар Гошун «Гануннамә»синдә о дөврүн һүгуг нормалары кристаллашмыш, албан чәмијјәтинин мүхтәлиф синиф вә тәбәгәләринин сосиал вә һүгуги мүнасибәтләри өз әксини тапмышдыр.

Вахтилә З. М. Бүнјадов Гошун бу әсәринин башлығы барәдә һаглы олараг белә бир дүзкүн гәнаәтә кәлир, бу әсәр әлјазма һалында «Датастанагирк—Гануннамә» ады илә танынып; наширләр онун адына «хајотс» (ермәни сөзүнү әлавә едәрәк јени ад јаратмышлар: «Датастанагирк хајотс», јә'ни «Ермәни гануннамәси». Буна, һабелә Гошун өз гануннамәсини «албан килсәсинин аличәнаб башчысы», Албанијанын католикосу III Степанносун тә'киди вә хаһиши илә јазмасы барәдә артыг тәсдиг олунмуш факта, еләчә дә «Гануннамә»нин Рома империјасынын вә Албанијанын килсә канонлары әсасында јазылмасына истинад едән З. М. Бүнјадов тамамилә һаглы олараг белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, Мхитар Гошун «Гануннамә» әсәри гәдим ермәни дилиндә јазылмыш албан әдәбијјаты абидәсидир [149, с. 98—99].

З. М. Бүнјадовун чыхардығы нәтичәни сәһв сајан вә ону тәкзиб етмәјә «чалышан» А. Ш. Мнатсаканјан е'тираф етмәјә мәчбур олур вә тәсдиг едир ки, Гошун әлјазмасы «Мхитар Гошун гануннамәси» кими танынып вә В. Бастамјанс (Гошу нәшр едән)[10] әсәрин адындакы «ермәни» (хајотс) сөзүнү «мәтнә дүзкүн олмајараг сонрадан әлавә етмишдир» [302, с. 179].[11]

Кәлин «Гануннамә»нин мејдана кәлмәсинин илкин тарихи шәртләрини ашкара чыхармаға чалышаг вә һәр шејдән әввәл гејд едәк ки, тарихи-һүгуги сәнәд олан «Гануннамә» тәсадүфән јаранмамышды, Мхитар Гош ону садәчә олараг өз истәји илә јазмамышды—бу, тарихи зәрурәт иди.

Мәсәлә бурасындадыр ки, һәлә Албанија дөвләтинин сүгутуна гәдәр (VIII әср), албан чарларынын, еләчә дә онлары әвәз едән бөјүк кнјазларын һакимијјәти илләриндә өлкәнин ичтимаи тәбәгәләринин сосиал вә һүгуги мүнасибәтләри албан килсәси мәчлисләринин, каноник гәрар вә ганунлары илә (канонларла), һабелә өлкә һакимләри—чарлар, бөјүк кнјазлар тәрәфиндән верилән дүнјәви гәрарларла мүәјјән олунурду.

Бундан сонра, јә'ни VIII әсрдән XII јүзиллијә гәдәр Албанијада дөвләт һакимијјәти олмадығы бир дөврдә өлкәнин албан әһалисинин бөјүк әксәријјәти исламлашдырылды, онун етник монолитлији позулду, мүсәлман һүгугундан—шәриәтдән истифадә етмәјә башланды. Мүсәлманларын

KİTABXANASI

әһатәсиндә јашамаға мәчбур олан албанларын галан һиссәси—христианлар мәркәзи үмуметник тәшкилат кими чыхыш едән албан килсәсинин автокефаллығы сајәсиндә өзләрини горујуб сахлаја билдиләр. Албан кнјазлығынын—чарлығынын (Хачын) сијаси-мәдәни дирчәлиши мәһз белә бир шәраитдә мүшаһидә олунур, албанларын милли шүуру инкишаф едирди. Вә бүтүн бунларын нәтичәси олараг халг һәјатынын бүтүн тәрәфләрини өзүндә бирләшдириб низамлаја биләчәк христиан албанларын һүгуги сәнәдләринин јаранмасы зәрурәти меједана чыхыр. Христиан албанлар «Гануннамә»нин көмәји илә нәинки јад дини-сијаси чәрәјанлара мүгавимәт көстәрә билирдиләр, һәм дә өзкә христиан килсәләри илә идеја бирлијинә гаршы мүбаризә апарырдылар.[12]

Артыг о дөврдә һәм јерли орижинал, һәм дә Сурија, јунан, ермәни дилләриндән тәрчүмә олунмуш каноник мәтнләр топланмышды.

Мхитар Гошун «Ганунамә»си јалныз албанлар үчүн јарадылмышды вә бу, һеч бир шүбһә доғурмамалыдыр. Мә'лум олдуғу кими, ермәниләрин өзләринин һүгугшүнаслыгла бағлы гәдим китаблары вар: VIII әсрдә Одзнетсинин[13] јаздығы «Ермәни канонлары китабы» («Кононагирк»), XIII әсрдә Киликија Ермәнистаны үчүн Смбат Спарапет тәрәфиндән јарадылмыш «Ганунамә». Смбат Спарапетин истифадә етдији әсас мәнбәләрдән бири Мхитар Гошун «Ганунамә» әсәридир. Мә'лум олдуғу кими, ермәни тарихшүнасларынын һамысы Мхитар Гошун «Ганунамә»сини өзләрининки сајырлар [56].[14] Онда суал олуна биләр ки, XX әсрә гәдәр ермәни халгынын еһтијачларына чаваб вериб ону мә'нәви чәһәтдән там тә'мин едән Одзнетсинин «Канонагирк»и [106, с. 37—40] мөвчуд олдуғу һалда, XII әсрдә јени бир «Ганунамә» (Гош) јарадылмасына нә еһтијач варды? Ону да дејәк ки, Гош өз әсәрини јазанда башга мәнбәләрлә јанашы, «Канонагирк»дән дә истифадә етмишдир. Гошун «Ганунамә»синин XII әсрдә ермәниләр үчүн јаранмасы илә разылашсаг да, белә бир суал ортаја чыхыр ки, чәми јүз ил кечдикдән сонра Смбат Спарапетин Киликија ермәниләри үчүн даһа бир «Ганунамә»ни Гошун «Ганунамә»синдән истифадә илә јаратмасына нә еһтијач варды?

Бизим фикримизчә, буну албан вә ермәни керчәклијинә истинад едәрәк чох садә вә мәнтиги шәкилдә белә изаһ етмәк олар ки, Одзнетсинин ермәни «Канонагирк»и албан христиан әһалисинин ичтимаи гурулушуна, һүгуг нормаларына, мәһкәмә гурулушуна вә ичрасына ујғун кәлмәдији

кими, Гошун «Гануннамә» әсәри дә Киликија Ермәнистанынын мәһкәмә гурулушуна јарамырды.

Гош «Гануннамә»сини албанлар үчүн јазмышдыр, буну сүбут едән чохлу дәлилләр вар. Бу бахымдан әсәрин кириш һиссәси хүсусилә диггәти чәлб едир. Мүәллиф әсәрин кениш мүгәддимәсиндә мәгсәдини вә вәзифәсини гејд едәрәк, башладығы ишин үч синхрон тарихини көстәрир: ермәни тарихи илә, Кичик ермәни ерасы адландырылан тарихлә вә «Рома тарихи» илә. «Биз бу ишә ермәни тарихи илә 633-чү илдә башламышыг: бурдан бир тсикли чыханда (532 ил), «бизим» Кичик тәгвимлә 101 ил, јунан тарихи илә исә 405-чи ил (јә'ни 1184-чү ил) олур...» [55; 56, Кириш].

Беләликлә, «бизим» — албанларын ермәни ерасындан фәргләнән Кичик тәгвим адлы өз тарихләри дә вардыр И. А. Орбели һәмин тәгвим барәдә бу сөзләри јазмаға мәчбур олмушдур: һәмин тарих «кениш јајылмамышдыр, *анчаг Артсахда (ермәниләшдирилмиш Албанијада) гәбул едилмишдир»* [324, с. 213].

Бундан сонра Мхитар Гош әсәрин јазылдығы дөврү, өлкәнин сијаси вәзијјәтини, һәмин дөврдә баш верән һадисәләри лаконик шәкилдә шәрһ едир: «...*бизим мәмләкәтин* һакимијјәтдән мәһрум олдуғу о узаг илләрдә: јалныз Хачын дијарында чәми бир нечә кнјазын галдығы о вахтларда, *Һәсән* адлы кнјазын раһиблији гәбул етдији *күнләрдә* вә онун Хајтерк (Атерк— *Ф. М.)* адлы галада јашајан вә дикәр кнјазларын башчысы сајылан оғлу Вахтангын дөврүндә вә Киликијада—бөјүк кнјаз Рубенин мәмләкәтләриндә; мүзәффәр Күрчүстан чары Кеоркинин өлдүјү, баш кешиш Григоринин Бөјүк Ермәнистанда патриархлыг етдији вә баш јепископ Стефанын бизим албан өлкәсиндә һакимијјәтдә олдуғу илдә... [324, с. 213]. И. А. Орбели доғру олараг гејд етмишдир ки, Гош бу фрагментдә өзү үчүн доғма олан Албанијанын (Хачын, Арсах) бөјүк кнјазыны Киликијанын бөјүк кнјазына, јахын кәләчәкдә бу өлкәнин кралы олачаг һөкмдара бәрабәр тутур, Албанијаны «бизим чарлыг», «бизим албан өлкәси» адландырыр [324, с. 214]. И. А. Орбелинин даһа бир диггәтәлајиг мүшаһидәси одур ки, «Мхитар Хачын кнјазларындан данышанда о дөврүн күчлү ермәни тајфаларынын нүмајәндәләри олан Захарија вә Иван Долгорукиләрин адларыны чәкмир...» [324, с. 214]. Бунунла белә, бу чүр гијмәтли тәдгигатлардан сонра И. А. Орбелинин Мхитар Гошу әсассыз олараг ермәни мүәллифи һесаб етмәсинин сәбәбини баша дүшмәк олмур: «Бу, бир даһа сүбут едир ки, *ермәни килсәсинә мәнсуб олмасына, өзүнү ермәни халгына һәср етмәсинә, ушаглыгдан ермәни мәдәнијјә-*

тинин тә'сири алтында бөјүмәсинә бахмајараг, Мхитар Аранла, Бәрдә дағылдыгдан сонра онун ән бөјүк шәһәрләриндән сајылан, өзүнә доғма билдији Ганзакла, јә'ни Кәнчә илә бағлы олдуғуну инкар етмир» [324, с. 214].

Әксинә, «Гануннамә»нин кириш һиссәсиндән, еләчә дә Кәнчәли Киракосун Мхитар Гош һаггында мә'луматларындан ајдын олур ки, Гош албанијалы христиан олмуш, албан килсәсинин вардапети (мүәллими) вәзифәсини дашымышдыр. О ки галды «өзүнү бүтүнлүклә ермәни халгына һәср етмәси», јә'ни Гошун «ермәни халгына хидмәти», бу, әслиндә белә шәрһ олунмалыдыр.

1. Гошун дини фәалијјәтлә мәшғул олдуғу јер тарихи Албанијанын һүдудлары олмушдур: «Онун (Мхитарын) јанында чох адам ваизлик сәнәтинә јијәләнмишдир, чүнки онун мүдриклији барәдә сәс-сораг һәр јана јајылмышды. *Һәр јердән онун јанына кәлирдиләр».* Сонра: «Вардапет рүтбәсинә малик бир чох адам онун шөһрәтини көрүб өз рүтбәсини кизләдир, онун шакирдләринә гошулуб охујур вә тәзәдән Мхитарын јанына кәлир, рүтбә алырдылар. Онун шакирдләриндән бир чоху вардапет рүтбәси алмаг шәрәфинә наил олмушдур» (Киракос Кәнчәли, 15-чи фәсил).

Киракосун өзүнүн кәләчәк мүәллими, албанијалы Ванакан вә атасы мәншәчә ермәни, анасы исә суријалы олан (*Киракос Кәнчәли,* 15-чи фәсил) Мелитенли Торос Мхитар Гошун адлы-санлы јетирмәләриндән олмушлар. Бәс онда «бунун һарасы» өзүнү бүтүнлүклә ермәни халгына һәср етмәкдир?

2. Гошун јарадычылыг фәалијјәти: албанларын, «албан торпағынын», «Албан өлкәсинин» тарихини әкс етдирән, һабелә IV әсрдән тутмуш XII әсрә гәдәрки дөврдә албан патриархларынын сијаһысы верилән «Албан хроникасы» әсәри; албан католикосу III Степанносун хаһиши вә тәләби илә јазылмыш, албан әһалисинә хидмәт үчүн нәзәрдә тутулан «Гануннамә» әсәри; јенә дә албан христианларынын һәјатына һәср олунмуш «Хосров Кәнчәлинин һәјаты» адлы агиографик әсәри. Елә јалныз ады чәкилән әсәрләриндән ајдын көрүнүр ки, Мхитар Гошун «өзүнү бүтүнлүклә ермәни халгына һәср етмәсиндән» һеч данышмаға белә дәјмәз.

О ки галды А. Ш. Мнатсаканјанын Мхитар Гошу вә онун «Гануннамә»сини ермәни халгынын тарихинә бағламаг «чәһдинә», демәлијик ки, онун һеч бир елми әсасы јохдур. А. Ш. Мнатсаканјанын вердији мә'луматлар вә онун өз мәнтиги һәмин фикирләрин әксини дејир.

А. Ш. Мнатсаканјана көрә Гош күрчү јепископу Кјүрион һаггында ешидәндән сонра јазмышдыр ки, «Сјүник вә